

1. JĘZYKI INDOEUROPEJSKIE

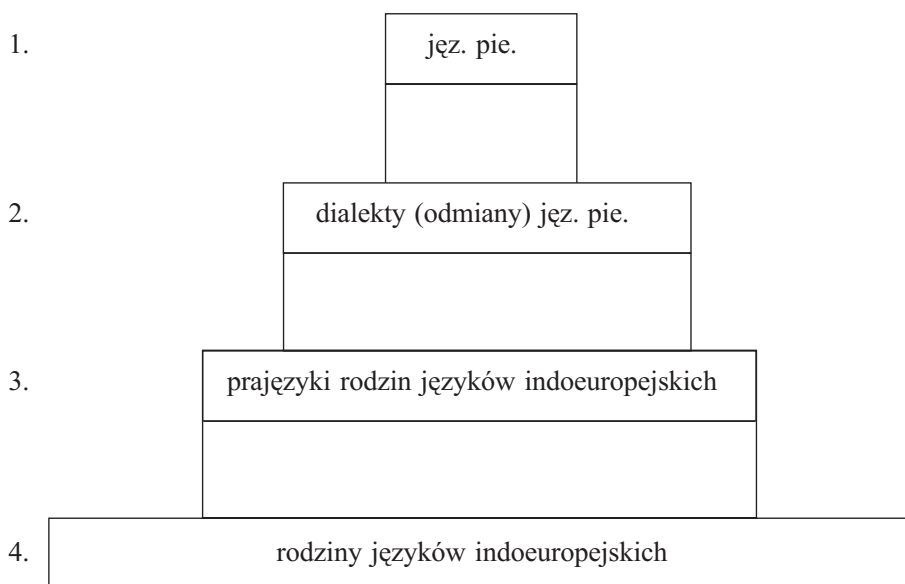
1.1. Wspólnota praindoeuropejska

Język polski należy do języków indoeuropejskich. Wywodzą się one z prajęzyka, na którego oznaczenie stosuje się termin **język praindoeuropejski**. Według współczesnych opracowań¹ językiem tym posługiwano się przed trzema tysiącami lat przed naszą erą (ściśła chronologia jest w tym wypadku niemożliwa wobec braku dokładnej dokumentacji faktograficznej) na stepowych, nizinnych obszarach położonych nad dolną Wołgą. Zespół etniczny mówiący tym językiem określa się umownie nazwą **Pra-**

¹ Jak zaznaczono, wnioski na temat zasięgu terytorialnego i chronologicznego wspólnoty praindoeuropejskiej mają charakter hipotetyczny, a poglądy na ten temat ulegały zmianom: „Problem ojczyzny języka pie. nie jest w pełni rozwiązany. Dawniej sądzono, że były nią dzisiejsze Turynia i Saksonia. Taki punkt widzenia reprezentował np. T. Lehr-Splawiński [...]. Dziś lokuje się ją raczej nad dolną Wołgą i na terenach przyległych do Morza Kaspijskiego. Stamtąd, jak sądzi H. Łowmiański, wyszła w III tysiącleciu przed n.e. pierwsza fala ludności zwanej przez niego staroeuropejską i opanowała obszar aż po Ren na zachodzie, Dunaj na południu i południową Skandynawię na północy” – L. Moszyński, *Wstęp do filologii słowiańskiej*, Warszawa 1984, s. 178–179; „Pierwotnie pastercki charakter ludności indoeuropejskiej (liczne nazwy zwierząt hodowlanych) sugeruje, że nie był to określony obszar, lecz strefa koczownicza typu laso-stepowego o klimacie umiarkowanym i wilgotnym (określenie ‘zimy’, ‘śniegu’, ‘mrozu’, ‘lodu’ oraz nazwy zwierząt leśnych i wodnych). Wskazują na to również początki terminologii związanej z rolnictwem (niemożliwym przy ówczesnej technologii w czystym, suchym stepie). Brak ogólnoindoeuropejskiej nazwy ‘morza’ i innych nazw z nim związanych wskazuje, że miejsce to było w głębi lądu. W rachubę wchodzi więc znaczne obszary środkowego pasa zachodniej Eurazji między Europą Środkową a centralną Azją. [...] Proces kształtowania się dialektów indoeuropejskich rozpoczął się jeszcze przed datowanym na przełom IV i III tysiąclecia p.n.e. rozpadem prajęzyka i trwał co najmniej następne tysiąc lat, tzn. do pierwszej połowy II tysiąclecia p.n.e. [...]” – L. Bednarczuk, *Wprowadzenie [w:] Języki indoeuropejskie*, pod red. L. Bednarczuka, t. I, Warszawa 1986, s. 36–37.

indoeuropejczyków, a okres występowania ich wspólnoty kulturowej nazywamy okresem **wspólnoty praindoeuropejskiej**. Należy przyjąć, że tereny nad dolną Wołgą nie były pierwotnymi siedzibami Praindoeuropejczyków. Ich zespół etniczny ukształtował się najprawdopodobniej w wyniku migracji ludnościowych (wędrowek ludów) z obszaru Azji.

Z okresu ok. 2000 lat przed naszą erą pochodzą zabytki kultury materialnej cywilizacji, które wyodrębniły się ze wspólnoty praindoeuropejskiej. Świadczy to o tym, że praindoeuropejski zespół etniczny podzielił się na kilkanaście grup etnicznych w wyniku ich wędrowek z obszaru wspólnoty w poszukiwaniu lepszych warunków bytowania. W ciągu kilkudziesięciu wieków plemiona indoeuropejskie zasiedliły całą Europę i znaczną część Azji. W miarę różnicowania się kultur ludów wywodzących się ze wspólnoty praindoeuropejskiej różnicowały się także ich języki. W ten sposób ukształtowały się **rodziny języków indoeuropejskich**, przy czym trzeba podkreślić, że każda z nich wywodzi się z prajęzyka pośredniego, a te dopiero są kontynuantami dialektów (odmian) języka praindoeuropejskiego. Można zatem w tym procesie – upraszczając nieco zagadnienie – wyróżnić cztery fazy, charakteryzujące się coraz większym stopniem stratyfikacji językowej (zob. wykres 1).

Wykres 1

1.2. Rodziny języków indoeuropejskich

Współcześnie wyróżniamy dwanaście rodzin języków indoeuropejskich.

1.2.1. JĘZYKI TOCHARSKIE

Występowały one na obszarze wschodniego Turkiestanu Chińskiego i w Azji środkowej (Pamir). Na pustyni Takla-Makan odkryto teksty dwóch odmian języków tocharskich (tzw. język A – zachodni i język B – wschodni), spisane na liściach palmowych. Teksty te pochodzą z okresu od V do VIII w. n.e. i dotyczą tematyki religijnej. Są to przekłady wcześniejszych chronologicznie indyjskich tekstów spisanych w sanskrycie. Języki tocharskie, wraz z cywilizacją Tocharów, zaginęły po VIII w. n.e. w wyniku najeźdu i podboju dokonanych przez Ujgurów.

1.2.2. JĘZYKI INDYJSKIE

Języki indyjskie wraz z językami irańskimi i dardyjskimi tworzyły w okresie przed 1500 r. p.n.e. wspólnotę językowo-kulturową. Dlatego też w niektórych ujęciach klasyfikacyjnych występuje termin **języki indoirañskie**, a w starszych opracowaniach termin **języki aryjskie** (od sans. *Āryāṇ* stosowanego na oznaczenie przaprzodków Irańczyków i Indusów). Ze współczesnego jednak punktu widzenia należy mówić o dwóch rodzinach językowych, przy czym języki dardyjskie – stanowiące kiedyś człon terytorialnie pośredni między językami indyjskimi a irańskimi – dziś zaliczamy do języków południowowschodnioirańskich.

Języki indyjskie wyodrębniły się ok. 1500 r. p.n.e., obejmując swym zasięgiem dorzecze Indusu. Z tego też okresu pochodzą najstarsze teksty sakralne hinduizmu, spisane w tzw. języku wedyjskim (*Vedaḥ* r.m. ‘wiedza’), którego funkcjonowanie wyznacza granice okresu staroindyjskiego (1500 r. p.n.e. – 500 r. p.n.e.). W okresie średnioindyjskim (500 r. p.n.e. – 1000 r. n.e.) język wedyjski przekształcił się w sanskryt klasyczny, będący literackim językiem Indii przez bez mała dwa tysiące lat, oraz w potoczne warianty jęz. śrind. – pali i prakryty (*prākṛya* ‘samorodny’). W okresie nowoindyjskim (od 1000 r. n.e.) ukształtowały się występujące współcześnie języki indyjskie, z których najważniejsze to: hindi, urdu,

bengali; do jęz. nowoindyjskich należy także język syngaleski (Cejlon) i cygański².

1.2.3. JĘZYKI IRAŃSKIE

Dzieje rodziny języków irańskich ujmujemy również w trzech okresach: staroirańskim (do 300 r. p.n.e.), średnioirańskim (do 800 r. n.e.), nowoirańskim (od 800 r. n.e.). Już w okresie stirań. języki te podzieliły się na cztery grupy terytorialne: 1) pld.zach., 2) pld.wsch., 3) pln.zach., 4) pln.wsch. i podział ten w zasadzie obowiązuje do dziś. Najstarsze zapisy wywodzą się z VI w. p.n.e. Są one ułożone w tzw. jęz. awestyjskim – języku *Awesty*, świętej księgi wyznawców Zaratustry – należącym do jęz. pld.wsch. stirań. Z podgrupy jęz. pld.zach. stirań. wyodrębnił się język staroperski, którego zabytki w postaci napisów na skałach pochodzą z VI, V, IV w. p.n.e. Podgrupę jęz. pln.zach. stirań. reprezentował język medyjski, kontynuowany współcześnie przez narzecza kurdyjskie. Językami podgrupy pln.wsch. stirań. posługiwali się Scytowie i Sarmaci (Alanowie, Jazygowie, Roksolanowie), o których w V w. p.n.e. znajdujemy wzmianki w tekstach Herodota. Prawdopodobnie w VII w. p.n.e. plemiona te zajmowały częściowo obszar Ukrainy, gdzie zetknęły się z plemionami, z których w okresie późniejszym ukształtował się prasłowiański zespół etniczny. Stąd w jęz. psł. znalazło się szereg zapożyczeń leksykalnych i semantycznych z tych języków, np. *topór*, *srom* ‘wstyd’, *bóg* ‘bóstwo’, *święty* ‘silny, mocny’. O pierwotnym osadnictwie scytyjsko-sarmackim świadczą także zachowane do dziś nazwy hydrograficzne, np. *Don*, *Dunaj* – pierwotnie ‘rzeka’; *Dniepr* – pierwotnie ‘rzeka głęboka’; *Pрут* – pierwotnie ‘bród’.

W okresie średnioirańskim największe znaczenie uzyskał język średnioperski (czyli pehlewi), w którym powstała bogata literatura piękna, re-

² Praojczyznę Cyganów stanowił obszar północno-zachodnich Indii, skąd (w X w. n.e.) rozpoczęli oni migrację przez Beludżystan, Persję do Armenii i do Azji Mniejszej (XI w.). Z Armenii Cyganie przewędrowali do Rumunii (XIII w.) i na Bałkany (XV w.), co dało podstawy wytworzenia się dialektu północnocygańskiego, skąd przez węgierski Siedmiogród przedostali się na teren Europy środkowej (XV w.). Z Azji Mniejszej migracja Cyganów przebiegała poprzez Syrię, Maroko, Cieśninę Gibraltarską do Europy południowo-zachodniej (XV w.), w wyniku czego ukształtował się dialekt południowocygański. Do XVIII w. sądzono, że Cyganie wywodzą się z Egiptu – stąd ang. *Gipsy* ‘Cygan’. Oni sami niejednokrotnie podawali się za spadkobierców starożytnej cywilizacji koptyjskiej, argumentując to m.in. podobieństwem nazwy *człowiek* w obu tych językach: cyg. *roma* – kopt. *rom*. Mamy w tym wypadku do czynienia z fałszywą (ludową) etymologią.

ligijna i historyczna, kontynuujący pld.zach. stirań. język staroperski. Podgrupę pñn.zach. w tym okresie m.in. reprezentował jęz. partyjski (z którego zapożyczenia występują w jęz. ormiańskim); podgrupę pñn.wsch. – jęz. sogdyjski (tereny dzisiejszego Uzbekistanu i Tadżykistanu), chorezmijski i sarmacko-alański (zapożyczenia z tego języka występują w jęz. węgierskim); podgrupę pld.wsch. – jęz. sakijski (obszar Turkiestanu wschodniego), graniczący z językami tocharskimi i mający dość obszerną dokumentację źródłową.

W okresie nowoirañskim zróżnicowanie tej rodziny językowej ukształtowało się następująco:

- podgrupa pld.zach. – jęz. nowoperski, występujący w zróżnicowanych odmianach normatywnych w Iranie, Afganistanie i Tadżykistanie;
- podgrupa pld.wsch. – jęz. afgański (inaczej – paszto), jęz. pamiirskie, jęz. dardyjskie (najważniejszy z nich to jęz. kaszmirski);
- podgrupa pñn.wsch. – jęz. jagnobski (Tadżykistan – u podnóża Pamiru), jęz. osetyński – kontynuujący jęz. sarmacko-alański (Kaukaz);
- podgrupa pñn.zach. – jęz. kurdyjski (Iran, Irak, Turcja), jęz. beludżyjski (wybrzeże Zatoki Perskiej).

1.2.4. JĘZYKI ANATOLIJSKIE (HETYCKIE)

Państwo Hetytów, ze stolicą w Hatusas, istniało w dorzeczu dzisiejszego Kizılirmak w okresie od XX do XII w. p.n.e. Zabytki kultury materialnej i intelektualnej Hetytów i innych plemion odkryto m.in. na terenie Turcji w Anatolii – stąd termin: **języki anatolijskie**. W historii tej rodziny językowej wyróżniamy kilka faz rozwojowych:

- 1) ok. 2000 r. p.n.e. – występowanie jęz. protohetyckiego (prajęzyka);
- 2) XVIII–XVI w. p.n.e. – występowanie jęz. starohetyckiego; zabytki tego języka spisane pismem klinowym na glinianych tabliczkach są najstarszymi zapisami języków indoeuropejskich;
- 3) XV–VIII w. p.n.e. – występowanie zabytków jęz. nowohetyckiego oraz jęz. luwijskiego (płd. Azja Mniejsza) i jęz. palajskiego (pñn. Azja Mniejsza), spisanych pismem hieroglificznym;
- 4) VII–I w. p.n.e. – występowanie zabytków jęz. anatolijskich: lidyjskiego (kontynuant jęz. hetyckiego), likijskiego i miłyjskiego (kontynuant jęz. luwijskiego), spisanych alfabetem greckim.

Języki anatolijskie wyszły z użycia do początków naszej ery.

1.2.5. JĘZYKI TRACKO-ORMIAŃSKIE

W starożytności ta rodzina językowa obejmowała języki (dialekty) trackie, występujące w drugim tysiącleciu p.n.e. między Dunajem a Morzem Egejskim i Morzem Marmara (Bałkany), oraz dialekty frygijskie, które od XIII–XII w. p.n.e. rozprzestrzeniły się na znaczną część Azji Mniejszej, a ich nosiciele przyczynili się zapewne do upadku państwa Hetytów. Pierwotną siedzibą tracko-ormiańskiego zespołu etnicznego było północne i zachodnie wybrzeże Morza Czarnego. Grupa dialektów trackich zaginęła na początku naszej ery, a dialekty frygijskie – nawarstwiając się na dialekty chaldyjskie – dały początek jęz. staroormiańskiemu, który znany jest z literatury chrześcijańskiej, rozwijającej się od początku V w. n.e. Współcześnie możemy mówić o dwóch odmianach jęz. nowoormiańskiego. Język zachodnioormiański używany jest w Europie wśród diaspory ormiańskiej, a język wschodnioormiański jest oficjalnym językiem na obszarze Armenii.

1.2.6. JĘZYKI GRECKIE

Dzieje tej rodziny językowej ujmujemy w pięciu okresach: 1) okres mykeński (ok. 3000 r. p.n.e. – ok. 1200 r. p.n.e.), 2) okres klasyczny (800 r. p.n.e. – 500 r. n.e.), 3) okres bizantyjski (600 r. n.e. – 1452 r.), 4) okres turecki (1453–1827), 5) okres nowogrecki (po 1827 r.). Z okresu pierwszego pochodzą pisane zabytki językowe odkryte podczas wykopalisk archeologicznych na Krecie (ok. 1900 r.), obrazujące dwa systemy pisma (sylabiczne linearne pismo typu A <XVII–XIV w. p.n.e.> oraz sylabiczne linearne pismo typu B <XIV–XIII w. p.n.e.>). Okres drugi otwierają teksty Homera (utwór wcześniejszy to *Iliada*), znane tylko z późniejszych odpisów, stanowiących mieszaninę co najmniej dwóch dialektów: jońskiego i eolskiego. W okresie tym następuje wspaniały rozkwit literatury starożytnej Grecji. Charakteryzuje się on także dużym zróżnicowaniem językowym (dialekty jońskie, doryckie, attyckie, eolskie). W okresie trzecim następuje olbrzymie zróżnicowanie języka literackiego i potocznego – stają się one niemalże odrębnymi systemami. Dzieje się tak w XIII w., kiedy to krzyżowcy (Francuzi i Wenecjanie) podbili Grecję. Okres niewoli tureckiej to faza upadku greckiej kultury, brak również z tego okresu ważnych zabytków językowych. W okresie nowogreckim nawiązano do zróżnicowania językowego z okresu bizantyjskiego. Funkcjonowały dwie odmiany:

tw. **katharévusa** – język książkowy, purystyczny, elitarny i tzw. **dhimotiki** – język potoczny, ludowy, bardzo się między sobą różniące. W obu tych odmianach powstała bogata literatura. Współcześnie różnice te zlikwidowano, obowiązuje norma jednego języka greckiego. Spośród występujących dziś dialektów greckich jedynie dialekt tsakoński, kontynuujący dawny dialekt lakoński (spartański), nawiązuje bezpośrednio do podziałów języków greckich w starożytności.

1.2.7. JĘZYKI ALBAŃSKIE

Współcześnie występuje tylko jeden reprezentant tej rodziny językowej – język albański i stąd nazwa całej grupy. Teksty pisane w tym języku (o tematyce religijnej) sięgają XVI w. Język ten ma dwie odmiany terytorialne – dialekt gegijski (płn.) i dialekt toskijski (płd.). Jest prawdopodobne, że pierwotnie Albańczycy i Rumuni (Dakowie?) zajmowali obszar Mezji aureliańskiej (płn. Serbia i płn. Bułgaria?), a następnie zostali rozrzućeni przez migracje Słowian. Podobieństwa między jęz. albańskim i rumuńskim są duże. Język albański, o którego początkach można mówić w odniesieniu do VII-VIII w. n.e., prawdopodobnie jest także spokrewniony z dawnymi dialektami Ilirów i Mesapiów, występującymi pierwotnie na terenach w rejonie Adriatyku.

1.2.8. JĘZYKI ITALSKIE (ROMAŃSKIE)

Najstarszy hipotetyczny zapis (napis na fibuli) w języku łacińskim pochodzi z VII lub VI w. p.n.e. Wtedy to łacina była językiem Rzymu i jego okolic; poza nią na terenie Italii występowały inne języki z tej rodziny – oskijski, umbryjski, wenetyjski. Jednakże już na początku naszej ery cała Italia mówiła po łacinie. Ten okres rozwoju języków italskich określa się jako archaiczny (VIII w. p.n.e. – początek n.e.). Okres drugi, tzw. klasyczny (początek n.e. – 476 r. n.e.), przynosi rozkwit łaciny i jej ekspansję terytorialną związaną z ekspansją polityczną imperium rzymskiego. Łacina objęła swym zasięgiem (poza Italią) obszary dzisiejszej Francji, Hiszpanii, Portugalii, zach. i płd. Niemiec, Szwajcarii, Austrii, Jugosławii, Bułgarii, Rumunii, Anglii, Belgii, Holandii, a także całą północną Afrykę. W tym okresie wytworzyły się dwie odmiany języka: 1) łacina literacka (klasyczna), 2) łacina ludowa, i już w III w. n.e. różnice między nimi były znaczne.

Po upadku imperium rzymskiego łacina literacka wychodzi z użycia, a łacina ludowa spełnia funkcję języka praromańskiego, na podstawie którego rozwiną się nowe języki tej rodziny. Z przełomu X i XI w. pochodzą najstarsze zapisy języka okcytańskiego (prowansalskiego), a z X wieku – zapisy w języku włoskim i hiszpańskim. Trzeci okres rozwoju tej rodziny językowej (476 r. – 800 r.) to okres preromański, a okres następny (od 800 r.) to okres romański. Współcześnie do tej rodziny językowej zaliczamy jęz. włoski, francuski, prowansalski, kataloński, hiszpański, portugalski, rumuński, dialekty sardyńskie i retoromańskie (w okolicach Istrii – gwary friulskie, we włoskim Tyrolu – gwary ladińskie, w szwajcarskim kantonie Grigioni – gwary romanszyjskie). Wyszedł z użycia jęz. dalmatyński (w końcu XIX w.).

1.2.9. JĘZYKI CELTYCKIE

Pierwotnie ta rodzina językowa obejmowała swym zasięgiem terytorialnym Europę zachodnią i środkową oraz Wyspy Brytyjskie. Okres kulturowej dominacji Celtów przypadał na V–IV w. p.n.e., natomiast od II w. p.n.e. zaczynają oni ulegać podbojom i hegemonii z jednej strony Rzymian, z drugiej zaś – Germanów. Około 50 r. p.n.e. Juliusz Cezar podbił ówczesną Galię, a w I w. n.e. Celtowie zasiedlali już właściwie tylko Wyspy Brytyjskie. Z historycznego punktu widzenia języki celtyckie dzielimy na trzy grupy: 1) galijską, 2) brytyjską, 3) irlandzko-szkocką. Grupa galijska zaginęła w wyniku hegemonii politycznej Rzymu i językowej – łaciny. Grupę brytyjską kontynuuje jęz. walijski i niektóre dialekty we francuskiej Bretonii, gdzie przesiedliła się część ludności celtyckiej z Wysp Brytyjskich. Grupa irlandzko-szkocka to współcześnie jęz. irlandzki oraz tzw. jęz. gaelicki w północnej Szkocji.

1.2.10. JĘZYKI GERMAŃSKIE

Praojczyzna germańskiego zespołu etnicznego leżała w pld. Skandynawii, Danii oraz na terenie pñn. Niemiec. Przyjmuje się podział tej rodziny językowej na trzy grupy: 1) wschodnią, 2) północną, 3) zachodnią. Grupę wschodnią stanowiły dialekty gockie, znane z przekładu Biblii na język Wizygotów, dokonanego w IV w. n.e. Goci, którzy wywędrowali ze swych siedzib w Skandynawii, w I w. n.e. zasiedlili Pomorze Gdańskie, a w II w. n.e. ich migracja dotarła na tereny Ukrainy (Ostrogoci) i Rumunii (Wizygoci).

W ucieczce przed najazdami Hunów Ostrogoci i Wizygoci przewędrowali nad Morze Śródziemne (Jugosławia, Italia, Francja), gdzie znani są w średniowieczu. Niewielka grupa Ostrogotów pozostawała na Krymie do XVI w. Języki gockie zaginęły. W językach słowiańskich występuje kilkadziesiąt zapożyczeń leksykalnych, które są albo pierwotnymi wyrazami gockimi, albo też przez język gocki zostały przeniesione z łaciny i innych języków – por. np. pol. *miecz, ksiądz, chleb, kociół, szkło, kupić, lichwa, chwila, osioł, wielbłąd*. Dawną grupę północnogermańską kontynuują współcześnie następujące języki: duński, szwedzki, norweski, islandzki, farerski (na Wyspach Owczych), a grupę zachodniogermańską – język niemiecki (z jego głównymi odmianami: dolnoniemiecką i górnoniemiecką), holenderski, flamandzki, angielski, dialekt luksemburski. Najwcześniejsze poświadczenia pisane jęz. germańskich pochodzą z I w. p.n.e. Były to zapisy w tzw. alfabecie runicznym (runy) złożonym wyłącznie z linii pionowych (z pominięciem linii poziomych), który został zapożyczony przez Germanów od plemion północnoitalskich.

1.2.11. JĘZYKI BAŁTYCKIE

W większości współczesnych ujęć przyjmuje się, że języki bałtyckie i języki słowiańskie – zanim ostatecznie usamodzielnili się – tworzyły pewną wspólnotę kulturowo-językową, zwaną wspólnotą bałto-słowiańską³. Dlatego też niejednokrotnie w schematach klasyfikacyjnych występuje pojęcie bałto-słowiańskiej rodziny językowej. Ostateczny rozwój tych języków pozwala jednak na traktowanie języków bałtyckich i języków słowiańskich

³ We wcześniejszych opracowaniach istnienie wspólnoty bałto-słowiańskiej traktowano jako hipotezę pewną, w pełni udokumentowaną – por. np. Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1965, wyd. 3, s. 22–23; T. Milewski, *Językoznawstwo*, Warszawa 1969, wyd. 3, s. 77 i in.; T. Brajerski, *Język staro-cerkiewno-słowiański*, Lublin 1973, s. 56. Nowsze ujęcia prezentują opinie podzielone – przykładowo: L. Moszyński i J. Okulicz (archeolog) uznają jej istnienie za pewnik, Z. Gołąb opowiada się za jej istnieniem, W. Boryś nie wyklucza jej, a W. Mańczak neguje istnienie wspólnoty bałto-słowiańskiej. Wydaje się jednak, że znacznie więcej argumentów przemawia za koncepcją mówiącą o występowaniu takiej wspólnoty od X do VI w. p.n.e. Zwolennicy koncepcji wspólnoty bałto-słowiańskiej przyjmują, że w tym okresie m.in. wytworzył się system intonacyjny mający funkcje morfologiczne; rozwinęły się pie. sonanty *r, l, m, n*; system koniugacyjny został oparty na tematach (czasu teraźniejszego i czasu przeszłego).

jako oddzielnych (choć najbliżej spokrewnionych) rodzin języków indoeuropejskich.

Języki bałtyckie występowały w dwóch zespołach terytorialnych: wschodnim i zachodnim. Występujące dziś języki bałtyckie – litewski i łątewski – kontynuują dawny zespół wschodni (wyszedł z użycia dialekt Kurów – nazwa ta jest poświadczona w nazwach geograficznych, m.in. *Zalew Kuroński, Kurlandia*). Dialekty stanowiące zespół zachodni zaginęły. Były to dialekty Jadźwingów, Sudawów (Sudów) i Prusów, występujące na obszarze północnego Mazowsza i Podlasia oraz dzisiejszego Pojezierza Mazurskiego.

1.2.12. JĘZYKI SŁOWIAŃSKIE

Współcześnie do tej rodziny językowej należy zaliczyć trzynaście języków, klasyfikowanych ze względu na ich historię i związki pokrewieństwa w trzech grupach:

- 1) grupa zachodniosłowiańska – jęz. polski, dolnołużycki, górnołużycki, czeski, słowacki;
- 2) grupa wschodniosłowiańska – jęz. rosyjski, ukraiński, białoruski;
- 3) grupa południowsłowiańska – jęz. słoweński, serbski, chorwacki, macedoński i bułgarski.

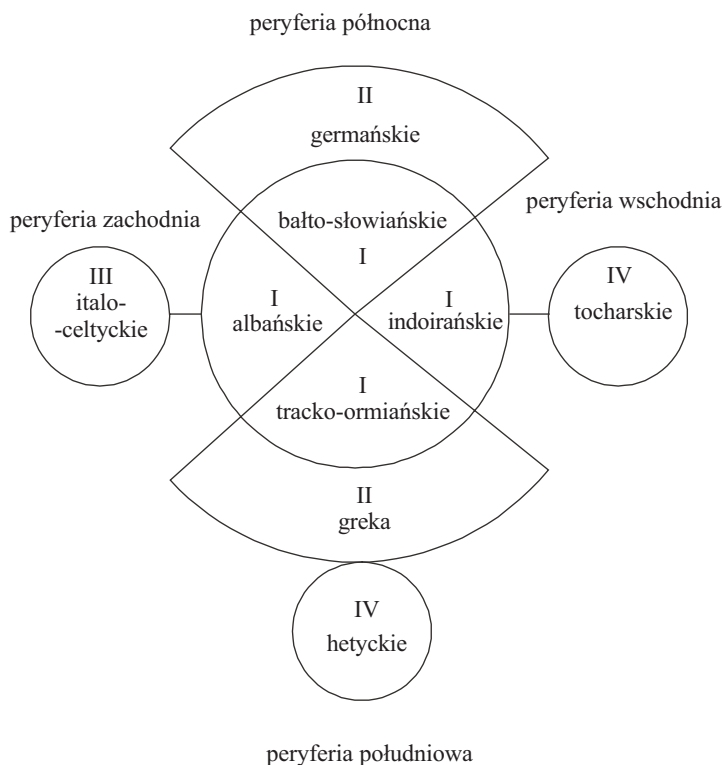
Szersze omówienie rozwoju rodziny języków słowiańskich zawiera jeden z następnych podrozdziałów (zob. I.2).

1.3. Wyodrębnianie się rodzin języków indoeuropejskich

1.3.1. ETAPY MIGRACJI LUDÓW INDOEUROPEJSKICH

Jak już zaznaczono (zob. I.1.1), proces wyodrębniania się poszczególnych rodzin języków indoeuropejskich przebiegał stopniowo i trwał bez mała kilkadziesiąt wieków. Migracje kolejnych zespołów etnicznych z obszaru wspólnoty pie. przebiegały w czterech podstawowych etapach. Najwcześniej oderwały się od wspólnoty: zespół, który wytworzył kulturę Tocharów oraz zespół późniejszej kultury anatolijskiej (hetyckiej). W drugiej kolejności opuścili swe pierwotne siedziby przodkowie Italików i Celatów. Trzeci etap to migracje plemion pragreckich i pragermańskich.

W wyniku tych wędrówek dawna wspólnota pie. podzieliła się na zespoły *peryferyczne* (wymienione wyżej) i *centralne*, które dłużej pozostały w jej obrębie, stanowiąc swoiste centrum ludów indoeuropejskich. Rozbicie tego centrum nastąpiło w czwartym etapie migracji Indoeuropejczyków, kiedy to wyodrębnił się zespół indoirañski, tracko-ormiański, albański i bałto-słowiański. Łatwo zauważyć, że kierunki migracji zespołów centralnych były zbliżone do kierunków wędrówek zespołów peryferycznych, ale dystans dzielący je od dawnego obszaru wspólnoty pie. był mniejszy. Można więc stwierdzić, że nawet po ostatecznym rozbiciu wspólnoty pie. dawne zespoły centralne pozostały wewnątrz obszaru zajętego przez Indoeuropejczyków, a dawne zespoły peryferyczne pozostały na jego obrzeżach (zob. wykres 2).

Wykres 2

[T. Milewski, *Językoznawstwo*, Warszawa 1969, s. 177]

1.3.2. JĘZYKI PERYFERYCZNE I CENTRALNE

Terminów określających etapy migracji Indoeuropejczyków używamy także w odniesieniu do sfery zjawisk językowych. Wyróżniamy więc języki peryferyczne (tocharskie, anatolijskie, italskie, celtyckie, greckie, germańskie) oraz języki centralne (indyjskie, irańskie, tracko-ormiańskie, albańskie, bałtyckie, słowiańskie). Znajduje to motywację w tym, że w obu tych grupach języków ie. w inny nieco sposób przebiegały pewne procesy językowe i odmienne były wyniki tych procesów. Przykładowo – języki centralne (inaczej – *satemowe*) przeprowadziły dalszą palatalizację pie. spółgłosek *k̑, g̑* (zob. II.9.2.), natomiast w językach peryferycznych (inaczej – *kentumowych*) spółgłoski te zostały zdepalatalizowane. Podobnie – tylko języki centralne przeprowadziły zmianę pie. *s* → *x* (jęz. słow.), *š* (jęz. bałt., ind., irań.) w pozycji po pie. *i̯, ī, i̯, ū, ū, u, r, k, g*, podczas gdy w językach peryferycznych zmiana ta nie zaszła:

pie. **bhlusa* → psł. **bl̥xa* (pol. *pxua*, ros. *błoxa*, stpol. *bleška* ‘pchełka’)

pie. Msc. lmn. **ul̥k̑-oṯ-su* → psł. **vl̥’k-oṯ-x̥* → **vl̥’čěx* (stpol. *vilčex*)

pie. Msc. lmn. **sūn-u-su* → psł. **syn-ṭ-x̥* (stpol. *synox*)

pie. aor. **bhu-som* → psł. **by-x̥*

1.4. Problem rekonstrukcji języka praindoeuropejskiego

1.4.1. PODSTAWY REKONSTRUKCJI JĘZYKA PRAINDOEUROPEJSKIEGO

Wszystko, co wiemy o języku pie. i wczesnych stadiach rozwojowych języków indoeuropejskich, jest tylko naukową hipotezą. System języka pie. został zrekonstruowany na podstawie najwcześniejszych zabytków pisanych języków indoeuropejskich. Podstawę tej rekonstrukcji stanowiły:

- 1) zabytki języka starohetyckiego – ok. 1800 r. p.n.e.;
- 2) zabytki języka wedyjskiego – ok. 1500 r. p.n.e. i najstarsze teksty sanskryckie – ok. 500 r. p.n.e.;
- 3) zabytki języka greckiego z okresu mykeńskiego – ok. 1200 r. p.n.e. i klasycznego – ok. 800 r. p.n.e.;
- 4) zabytki języka łacińskiego z okresu archaicznego – ok. 200 r. p.n.e.

1.4.2. SYSTEM FONETYCZNY JĘZYKA PRAINDOEUROPEJSKIEGO

Hipotetyczny system fonetyczny języka pie.⁴ przedstawia się następująco:

i e u o a ə

eḱ eu oḱ aḱ ou au əḱ əu

em en er el om on or ol

r l m n

p b ph bh m

t d th dh s z sh zh r l u n i

k g kh gh

k̑ g̑ kh̑ gh̑

k^u g^u k^uh g^uh

Na system ten składa się pięć podstawowych klas głosek: 1. monoftongi (*i, e, u* ...); 2. dyftongi (*eḱ, eu, oḱ* ...); 3. dyftongoidy (*em, en, er* ...) – wyróżniane ze względu na to, że w systemie pie. oboczności wokalicznych funkcjonowały tak jak dyftongi; 4. sonanty (*r, l, m, n*) – czyli zgłoskotwórcze spółgłoski sonorne; 5. spółgłoski (*p, d, kh* ...).

1.4.3. ZASÓB LEKSYKALNY JĘZYKA PRAINDOEUROPEJSKIEGO

– PRZYKŁADY REKONSTRUKCJI

Rekonstrukcja pie. systemu fonetycznego była zagadnieniem bardzo ważnym w historii badań indoeuropeistycznych, stwarzała bowiem podstawy rekonstruowania pie. form wyrazowych (rdzeniów wyrazów), czyli odtwarzania zasobu leksykalnego języka pie. Z drugiej strony trzeba podkreślić, że ta rekonstrukcja była możliwa tylko w wyniku porównywania form wyrazowych, zarejestrowanych w tekstach pisanych różnych języków indoeuropejskich. Oto kilka przykładów takich rekonstrukcji.

⁴ Jest to jedna z kilku przyjmowanych (a różniących się nieco) wersji zrekonstruowanego systemu fonetycznego jęz. pie. Według zaprezentowanej koncepcji monoftongi i dyftongi już w pie. były zróżnicowane iloczynowo (długie i krótkie). Dwuznaki z literą *h* (np. *th, kh*) oznaczają tzw. spółgłoski aspirowane (przydechowe), *u* we frakcji górnej w dwuznakach (np. *k^u*) oznacza spółgłoskę labializowaną. Znak *ə* oznacza samogłoskę zredukowaną, tzw. *szwa*, co do której wartości fonetyczno-artykulacyjnej nie ma zadowalających hipotez. Szerzej na temat pie. systemu fonetycznego i fonologicznego por. m.in.: T. Brajerski, *Język staro-cerkiewno-słowiański*, Lublin 1973, s. 66–68; L. Moszyński, *Wstęp do filologii słowiańskiej*, Warszawa 1984, s. 181–183, 194; L. Bednarczuk, *Wprowadzenie [w:] Języki indoeuropejskie*, pod red. L. Bednarczuka, Warszawa 1986, t. I, s. 23–24.

het.	<i>sittar</i> ‘gwiazda’	
sans.	<i>str-bhīh</i> ‘gwiazdami’	
grec.	<i>aster</i> ‘gwiazda’	pie. * <i>stēr</i> ‘gwiazda’
łac.	<i>stella</i> ‘gwiazdka’	
goc.	<i>stairo</i> (<i>stero</i>) ‘gwiazda’	
sans.	<i>dādāmi</i> ‘daja’	
grec.	<i>dídomi</i> ‘daja’	
łac.	<i>dare</i> ‘dać’	pie. * <i>dō-</i> ‘dawać’
lit.	<i>dúoti</i> ‘dawać’	
scs	<i>damъ</i> ‘damy’	
het.	<i>tekan</i> <i>takan</i> ‘ziemia’	
grec.	<i>khton</i>	
awest.	<i>zam-</i>	pie. * <i>dǵhem</i> ‘ziemia’
łac.	<i>humus</i> ‘gleba’	
lit.	<i>žēme</i> ‘ziemia’	
scs	<i>zemlja</i>	
het.	<i>kurtas</i> ‘twierdza’	
grec.	<i>khortos</i> ‘zagroda’	
łac.	<i>hortus</i> ‘ogród’	pie. * <i>gherd-</i> <i>ghert-</i> ‘to, co jest ogrodzone’
goc.	<i>gards</i> ‘gród’	
lit.	<i>gārdas</i> ‘ogrodzenie’	
scs	<i>gradъ, graditi</i>	
het.	<i>kaneszi</i> ‘znajduję’	
sans.	<i>jñāyate</i> ‘zna’	
grec.	<i>gignosco</i> ‘poznaje’, <i>gnosis</i> ‘poznanie’	
łac.	<i>gnosco</i>	pie. * <i>ǵnō-</i> ‘znać’
goc.	<i>kam</i> ‘umie’	
ang.	<i>know</i> ‘znać’	
lit.	<i>žinóti</i>	
scs	<i>znati</i>	
sans.	<i>gáyah</i> ‘gospodarski’	

grec.	<i>bijos</i> ‘życie’	
awest.	<i>gayo</i>	
łac.	<i>vivus</i>	pie. * <i>g_uei-</i> ‘żyć’
goc.	<i>quis</i> ‘żywy’	
lit.	<i>gývas</i>	
scs	<i>žiti, gojiti</i>	
het.	<i>kwenzi</i> ‘uderza’	
sans.	<i>ghnanti</i> ‘uderzają’	
grec.	<i>theine</i> ‘zabijam’, <i>fonos</i> ‘zabójstwo’	pie. * <i>g^hhen-</i> ‘uderzać’
łac.	<i>of-fendo</i> ‘urazam’ <i>de-fendo</i> ‘odrzućcam’	
lit.	<i>genu</i> ‘pędzę’	
scs	<i>g^hnati</i>	
sans.	<i>gharmáh</i> ‘żar’	
grec.	<i>thermos</i> ‘ciepły’	
łac.	<i>fornax</i> ‘piec’	pie. * <i>g^hher-</i> ‘gorący, ciepły’
goc.	<i>gozwarm</i> ‘ciepły’	
lit.	<i>gariù</i> ‘palę się’	
scs	<i>gorěti</i>	
het.	<i>yukan</i> ‘jarzmo’	
sans.	<i>yngám</i>	
grec.	<i>dzygon</i>	pie. * <i>iugom</i> ‘jarzmo’
łac.	<i>iugum</i>	* <i>ie_ug-</i> ‘zaprzęgać’
goc.	<i>juk</i>	
scs	<i>igo</i>	
sans.	<i>lúbhyati</i> ‘pragnie’	
łac.	<i>lubens</i> ‘chętny’	
goc.	<i>liufs</i> ‘kochany’	pie. * <i>le_ubhos</i> ‘kochać, lubić’
lit.	<i>liaupsẽ</i> ‘cześć’	
scs	<i>ljubiti</i>	
het.	<i>lukkes</i> ‘świecić’	

sans.	<i>rocate</i> ‘błyszczący’	
grec.	<i>leukos</i> ‘biały’	
łac.	<i>lucere</i> ‘świecić’	pie. * <i>leuk-</i> ‘świecić’
goc.	<i>liuha.b</i> ‘światło’ ⁵	
lit.	<i>laũkas</i> ‘mający białą plamę’	
scs	<i>luč</i> ‘promień’	
sans.	<i>vis</i> ‘- ‘wieś’	
grec.	<i>uikos</i> ‘dom’	
awest.	<i>vis</i> ‘wieś’	
łac.	<i>vicus</i>	pie. * <i>ueik-</i> ‘wieś’
goc.	<i>weihs</i>	
scs	<i>vbsb</i>	
sans.	<i>vīrah</i>	
awest.	<i>viro</i>	
łac.	<i>vir</i>	pie. * <i>uiro-</i> ‘męczyzna’
goc.	<i>wair</i>	
lit.	<i>výras</i>	
het.	<i>nepis</i> ‘niebo’	
sans.	<i>nābhah</i> ‘mgła, niebo’	
grec.	<i>nephos</i> ‘chmura’	
łac.	<i>nebula</i>	pie. * <i>nebh-es</i> ‘niebo, chmura’
stisl.	<i>nifls</i> ‘ciemność’	
niem.	<i>Nebel</i> ‘mgła’	
lit.	<i>debesis</i> ‘chmura’	
scs	<i>nebo, nebese</i>	
het.	<i>nekut</i> ‘wieczór’	
sans.	<i>nak, lmn. naktih</i> ‘noc’	
grec.	<i>nūks</i>	
łac.	<i>nox, noctis</i>	pie. * <i>noktis</i> ‘noc’
goc.	<i>nahts</i>	
lit.	<i>naktis</i>	
scs	<i>noštʔ</i>	

⁵ Goc. *b*= *thf*.

het.	<i>sakuwa</i> ‘oko, widzieć’	
sans.	<i>aksi</i> ‘oczy’	
grec.	B. <i>opa</i> ‘oko’	
łac.	<i>oculus</i>	pie. * <i>okʰ</i> - ‘oko’
goc.	<i>augô</i>	
lit.	<i>akis</i>	
scs	<i>oko, očese</i>	
het.	<i>laman</i> ‘imię’	
sans.	<i>nāma</i>	
grec.	<i>onoma</i>	pie. *(<i>o</i>) <i>nomn̥</i> ‘imię’
łac.	<i>nomen</i>	
goc.	<i>namo</i>	
scs	<i>imę, imene</i>	
sans.	<i>saptá</i> ‘siedem’	
grec.	<i>kepta</i>	
awest.	<i>hapta</i>	pie. * <i>septm̥</i> ‘siedem’
łac.	<i>septem</i>	
goc.	<i>sibun</i>	
scs	<i>sedm̃</i>	
het.	<i>tri</i> ‘trzy’	
sans.	<i>trayah</i>	
grec.	<i>treis</i>	
łac.	<i>tres</i>	
goc.	<i>þreis</i>	pie. * <i>trej̥s</i> ‘trzy’
lit.	<i>trỹs</i>	
scs	<i>tr̥je</i>	

1.4.4. SYSTEM GRAMATYCZNY JĘZYKA PRAINDOEUROPEJSKIEGO – PRZYKŁADY REKONSTRUKCJI

Posługując się metodą zestawiania form występujących w zabytkach pisanych języków indoeuropejskich można rekonstruować nie tylko pie. morfemy leksykalne (rdzenie wyrazowe), ale również morfemy gramatyczne (słowotwórcze i fleksyjne), a tym samym odtwarzać system gramatyczny

języka pie. Dla przykładu podajemy zestawienie odmiany słowa posiłkowego *być* w czasie teraźniejszym w ośmiu językach indoeuropejskich i zrekonstruowaną odmianę pie.

- Lp. 1 os. het. *esmi*, wed. *ásmi*, grec. *eimí*, łac. *sum*, goc. *im*, orm. *em*, lit. *esmí*, scs *jesmь*, pie. **és-mi*;
2 os. het. —, wed. *ási*, grec. *essí*, łac. *es*, goc. *is*, orm. *es*, lit. *esí*, scs *jesi*, pie. **és-si*;
3 os. het. *eszi*, wed. *ásti*, grec. *estí*, łac. *est*, goc. *ist*, orm. *ē*, lit. *ėsti*, scs *jestь*, pie. **és-ti*;
Lmn. 1 os. het. —, wed. *smás*, grec. *eimés*, łac. *sumus*, goc. *sijum*, orm. *emkh*, lit. *ėsme*, scs *jesmь*, pie. **s-més*;
2 os. het. —, wed. *sthá*, grec. *estè*, łac. *estis*, goc. *sijuth*, orm. *ēkh*, lit. *ėste*, scs *jeste*, pie. **s-té*;
3 os. het. *asanzi*, wed. *sánti*, grec. *eisí*, łac. *sunt*, goc. *sind*, orm. *en*, lit. *ėsti*, scs *sqtь*, pie. **s-énti*, *s-ónti*.